

Η σημασία του πλαισίου στην ερευνητική συνέντευξη¹

Κλ. Ναυρίδης

Τμήμα Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης Πανεπιστημίου Αθηνών

Στην παρούσα εργασία η ερευνητική συνέντευξη εξετάζεται ως επικοινωνιακή πραγματικότητα που δημιουργείται από την αλληλεπίδραση του ερευνητή και του ερωτώμενου. Η αλληλεπίδραση αυτή συναρθρώνει για τον καθένα από τους συμμετέχοντες τρία διαφορετικά επίπεδα πραγματικότητας: την καθημερινή πραγματικότητα, το συνεντευξιακό πλαίσιο και τα μεταβιβαστικά ρεύματα. Ο όρος πλαίσιο δεν έχει εδώ την έννοια του *setting*, αλλά την έννοια ενός θεσμού μέσα στα όρια του οποίου παράγονται «συμπεριφορές». Μια τέτοια «συμπεριφορά» είναι και ο λόγος της συνέντευξης, ο οποίος από αυτή την άποψη εξετάζεται ως «ομιλιακό γεγονός». Το συνεντευξιακό πλαίσιο διασχίζεται από μεταβιβαστικά ρεύματα και μεσολαβεί την καθημερινότητα του ερωτώμενου. Η πρόσβαση σ' αυτήν, που είναι και το ζητούμενο της έρευνας, δεν είναι άμεση, αλλά γίνεται διά μέσου του πλαισίου. Ακόμα, διαπιστώνεται ότι η επικοινωνία μέσα στο συνεντευξιακό πλαίσιο είναι πολυεπίπεδη και εξαιρετικά σύνθετη. Ερευνητής και ερωτώμενος δεν ανταλλάσσουν μόνον εμφανείς πληροφορίες, αλλά και πληροφορίες που αφορούν στην ίδια τη μεταξύ τους σχέση. Υπάρχει, δηλαδή, πάντα και ένα μετα-επικοινωνιακό επίπεδο σε κάθε συνεντευξιακή κατάσταση, που προσδιορίζει τις ομιλιακές επιλογές των υποκειμένων, τόσο από την άποψη της μορφής όσο και από εκείνη του περιεχομένου.

Με την ερευνητική συνέντευξη υπάρχει το εξής παράδοξο. Από το ένα μέρος έχει ολοένα και περισσότερες εφαρμογές στην Ψυχολογία και στις κοινωνικές επιστήμες. Μια διάδοση που οφείλεται στο γεγονός ότι γενικά της αναγνωρίζεται η δυνατότητα να παράγει δεδομένα πολύ ποιοτικά και εξατομικευμένα και άρα χρήσιμα σε πολλές περιπτώσεις. Από το άλλο μέρος παρατηρείται μια αυξανόμενη τάση να διατυπώνονται επιφυλάξεις ως προς την εγκυρότητα των αποτελεσμάτων της. Αυτό για το οποίο κυρίως κατηγορείται είναι ο υποκειμενικός της χαρακτήρας και η συνακόλουθη δυσκολία να ελεγχθεί ο παράγοντας της υποκειμενικής συμμετοχής του ερευνητή στη διαδικασία παραγωγής των προς ανάλυση λόγων (*discours*).

Οι λύσεις στις οποίες καταλήγει συνήθως αυτή η προβληματική είναι δύο τύπων: άλλοι ερευνητές προσπαθούν να επανορθώσουν αυτή την «αδυναμία» των συνεντεύξεων με το να υιοθετούν αυστηρές μεθόδους ανάλυσης του λόγου, που περιλαμ-

βάνουν πολύπλοκες στατιστικές επεξεργασίες, όπως λ.χ. διάφορες λεξικολογικές αναλύσεις ή άλλες πολύπλοκες αναλύσεις περιεχομένου, όπως η «Προτασιακή Ανάλυση του Λόγου», η γνωστή δηλαδή στη Γαλλία *Analyse propositionnelle du discours* (A.P.D.) (Ghiglione, Matalon, Bacri, 1983) και άλλες. Ενώ άλλοι προτιμούν να παρακάμπτουν το πρόβλημα, δεν θεωρούν ως μειονέκτημα την υποκειμενικότητα του ερευνητή, αλλά ως κάτι το αναπόφευκτο, που παρ' όλο που δεν μπορεί να εξουδετερωθεί διά της τεχνικής, θα πρέπει να παίρνεται υπόψη κατά την ανάλυση των δεδομένων (Assouly-Piquet, 1986· Ναυρίδης, 1988). Οι αναλύσεις λόγου, που προκύπτουν από αυτή την αντίληψη, έχουν ένα χαρακτήρα περισσότερο θα λέγαμε αισθαντικό, παραπέμποντας σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό στο επιστημολογικό μοντέλο της ψυχανάλυσης.

Κατά τον Blanchet (1987), η ερευνητική συνέντευξη εγγράφεται μέσα σε ένα ευρύ σύνολο λεκτικών συμπεριφορών που ο

1. Ο όρος «ερευνητική συνέντευξη» αποδίδει στα Ελληνικά τον γαλλικό όρο «*entretien de recherche*» (Blanchet A. et. al., 1985).

Hymes (1968) ονομάζει «ομιλιακά γεγονότα» (*speech events*). Ο όρος «ομιλιακό γεγονός» αναφέρεται σε μια ποικιλία διαφορετικών καταστάσεων που μπορεί να περιλαμβάνουν μεταξύ άλλων: το κήρυγμα στην εκκλησία την Κυριακή, διάλογο μέσα σ' ένα μπαρ, το λόγο του αναλυομένου στο ντιβάνι, μια ερωτική εξομολόγηση, έναν προεκλογικό λόγο κ.λπ.

Πρόκειται για διαφορετικές επικοινωνιακές καταστάσεις που προσδιορίζουν τον τύπο, τη μορφή αλλά και εν μέρει το περιεχόμενο των αντίστοιχων λόγων. Ανάμεσα σε όλα αυτά τα διαφορετικά παραδείγματα «ομιλιακών γεγονότων», η συνέντευξη είναι ένα «ομιλιακό γεγονός» κατά το οποίο ένα πρόσωπο Α αντλεί μια πληροφορία από ένα άλλο πρόσωπο Β, πληροφορία που περιλαμβανόταν αρχικά μέσα στη «βιογραφία» του Β. Και βέβαια με τον όρο «βιογραφία», αυτό που ο Blanchet θέλει να πει είναι το σύνολο των αναπαραστάσεων που συνδέονται με γεγονότα που ο Β έχει βιώσει.

Μια κατάσταση συνεπώς κατά την οποία κάποιος παρακολουθεί κάτι, ενώ ταυτόχρονα περιγράφει σε κάποιον άλλο αυτά που βλέπει, δεν αποτελεί, σύμφωνα με τον παραπάνω ορισμό, συνέντευξη, γιατί σ' αυτή την περίπτωση η πληροφορία διακινείται από τον ένα στον άλλο, χωρίς προηγούμενος να έχει αφομοιωθεί από εκείνον που τη διαβιβάζει.

Αυτή η υποκειμενοποίηση του πληροφοριακού αντικειμένου που απαιτείται, αποτελεί μια βασική συστατική ιδιότητα των συνεντεύξεων. Και αυτό ισχύει για κάθε είδους συνέντευξη: μια ερευνητική συνέντευξη, αλλά ακόμα και μια ανάκριση, μια εξομολόγηση κ.λπ.

Η πληροφορία που αντλείται κάτω από αυτές τις συνθήκες υφίσταται έναν πολλαπλό μετασχηματισμό. Για την ακρίβεια, θα πρέπει να πούμε ότι προκύπτει μέσα από μια διαδικασία πολλαπλών μετασχηματισμών. Τόσο από την πλευρά του ερωτωμένου όσο και από την πλευρά του ερευνητή, του συνεντευκτή.

Πριν όμως εξετάσουμε τις προϋποθέσεις

αυτής της μετασχηματιστικής διαδικασίας, θα πρέπει να παρατηρήσουμε και κάτι άλλο. Ότι δηλαδή, σύμφωνα πάντα με τον παραπάνω ορισμό, αυτό για το οποίο γίνεται λόγος σε μια ερευνητική συνέντευξη δεν είναι μόνο τα γεγονότα στη ζωή του ερωτωμένου αυτά καθ' εαυτά, αλλά οι σημασίες που τα γεγονότα αυτά παίρνουν, τόσο μέσα στη ζωή του όσο και μέσα στο πλαίσιο της συνεντευξιακής διαδικασίας. Οι ίδιες οι σημασίες των γεγονότων, για να παραφράσουμε εδώ τον Ferrarotti (1990) — εκείνος μιλάει για τις αξίες —, είναι και αυτές γεγονότα. Γεγονότα ψυχικά, αλλά και γεγονότα κοινωνικά.

Με άλλα λόγια, αυτό για το οποίο γίνεται λόγος σε μια ερευνητική συνέντευξη είναι οι αναπαραστάσεις του ερωτωμένου. Και εδώ, θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η αναπαράσταση (Herzlich, 1972, και Jodellet, 1984), τόσο ως διαδικασία ψυχικής απεικόνισης, ψυχικής «φωτογράφισης» μιας διυποκειμενικής πραγματικότητας όσο και ως αποτέλεσμα, ως καταχωρισμένη δηλαδή ψυχική εικόνα, συναρθρώνει βασικά δύο διαφορετικές διαστάσεις: μια διάσταση αισθητηριακή και μια συμβολική διάσταση, που αναφέρονται, αντίστοιχα, σε δύο διαφορετικές πλευρές της πραγματικότητας: στην «πραγματική πραγματικότητα» από το ένα μέρος, στην πραγματικότητα δηλαδή των αισθήσεων, και στη συμβολική πραγματικότητα από το άλλο, εκείνη δηλαδή που κατασκευάζεται μέσα από τη διυποκειμενική επικοινωνία και αλληλεπίδραση (βλέπε λ.χ. Watzlawick, 1972 ή, ακόμα, Berger and Luckmann, 1972, κ.ά.).

Ας επιστρέψουμε όμως στη διαδικασία της συνέντευξης. Αυτή που κυρίως θα μας απασχολήσει εδώ είναι η λεγόμενη «μη-παρεμβατική» (*non-directive*) ερευνητική συνέντευξη».

Συνήθως, διακρίνουμε δύο διαφορετικές τεχνικές: τη δομημένη και την ημι-δομημένη συνέντευξη, αφήνοντας ίσως να εννοηθεί ότι υπάρχει και μια τρίτη, η μη-δομημένη συνέντευξη. Όμως, ακόμα και η «μη-παρεμβατική ερευνητική συνέντευξη», στην οποία οι καθοδηγητικές παρεμ-

βάσεις του ερευνητή (όχι δηλαδή οι υποστηρικτικές ή οι διευκρινιστικές και άλλες παρεμβάσεις του) περιορίζονται στο απολύτως ελάχιστο, είναι μια ημι-δομημένη συνέντευξη, δεδομένου ότι και σ' αυτήν ακόμα την περίπτωση ο ερευνητής έχει μια προκατασκευασμένη άποψη σχετικά με το τι είναι εκείνο που ενδιαφέρεται να μάθει. Έχει, δηλαδή, αυτό που θα λέγαμε ένα απομνημονευμένο, στοιχειώδες έστω, «ερωτηματολόγιο», που προσδιορίζει τη στάση του απέναντι στον ερωτώμενο.

Η δομημένη παρεμβατική συνέντευξη είναι πολύ κοντά στην τεχνική του ερωτηματολογίου, από την άποψη ότι στις απαντήσεις του ερωτώμενου η εμπειρία του, ως αναπαραστασιακή ακολουθία, παρουσιάζεται ασυνεχής και αποσπασματική, ακολουθώντας τις πτυχώσεις των διαδοχικών ερωτήσεων.

Από την ίδια άποψη, η «μη-παρεμβατική ερευνητική συνέντευξη» απευθύνεται στο υποκείμενο ως ολότητα, επιδιώκοντας να αντλήσει ένα λόγο προσωπικό και αυτοπροσδιοριζόμενο (όχι δηλαδή ετεροπροσδιοριζόμενο, όπως στην προηγούμενη περίπτωση), ένα λόγο, που παρ' όλο που μπορεί να παρουσιάζει ρωγμές και κενά, οδηγεί σημασιολογικά στο συνεχές της υποκειμενικής εμπειρίας του ερωτώμενου. Η «μη-παρεμβατική ερευνητική συνέντευξη» έχει λοιπόν, θα λέγαμε, ένα χαρακτηριστικό κλινικό, με την ευρύτερη έννοια του όρου, και παρουσιάζει ορισμένες ομοιότητες με τη θεραπευτική συνέντευξη. Πράγματι, η Revault d' Allonnes (1989) θεωρεί ότι η έννοια της «κλινικής» δεν παραπέμπει αποκλειστικά σε μια ψυχοπαθολογία, ούτε σε μια αντίστοιχη μέθοδο για τη θεραπευτική της αντιμετώπιση, αλλά ότι αναφέρεται σε έναν ιδιαίτερο τύπο προσέγγισης, παρεμβατικού χαρακτήρα, με δυνατότητες εφαρμογής και έξω από το πεδίο της ψυχολογίας, στον ευρύτερο δηλαδή χώρο των κοινωνικών επιστημών. Με αυτή την έννοια, η κλινική προσέγγιση μπορεί να έχει εφαρμογές στην Κοινωνική Ψυχολογία, που περιλαμβάνουν παρεμβάσεις (δηλαδή «έρευνα-δράση», *action research*)

σε ομάδες, οργανισμούς και κοινότητες, αλλά και στην Κοινωνιολογία και στην Κοινωνική Ανθρωπολογία. Σε ό,τι αφορά την Κοινωνιολογία, θα πρέπει να πούμε ότι υπάρχει μια ολόκληρη αντίληψη που έχει αναπτυχθεί τα τελευταία χρόνια και η οποία αναφέρεται ως «κλινική κοινωνιολογία» (Rebach and Bruhn, 1991, και de Gaulejac, 1986).

Σύμφωνα με την Revault d' Allonnes, η κλινική προσέγγιση περιλαμβάνει τα ακόλουθα έξι βασικά χαρακτηριστικά:

(α) Το πρώτο είναι ο απαραίτητος σύνδεσμος με μια πρακτική. Η συγκεκριμένη ιδιότητα αναφέρεται στον παρεμβατικό ό πως είπαμε χαρακτήρα, που έχει πάντοτε η κλινική προσέγγιση ανεξάρτητα από τον τομέα εφαρμογής της. Ανεξάρτητα, δηλαδή, από το εάν ο σκοπός που εξυπηρετείται είναι θεραπευτικός ή ερευνητικός ή επιδιώκεται η ψυχοκοινωνική αλλαγή σε επίπεδο ομάδας, οργανισμού ή κοινότητας.

(β) Το δεύτερο βασικό χαρακτηριστικό αυτής της μεθόδου είναι ότι αποδίδει πρωταρχική σημασία στο αίτημα. Αυτό σημαίνει ότι στο πλαίσιο μιας κλινικής προσέγγισης, πριν από οποιαδήποτε ενέργεια, θα πρέπει να έχει προηγηθεί μια προβληματοποίηση του αιτήματος, με σκοπό τη διερεύνηση και αξιολόγησή του: ποιος έχει το αίτημα; Ποιο είναι αυτό; Σε ποιον απευθύνεται; Πώς μπορεί να απαντηθεί; Ή γιατί δεν μπορεί ή δεν πρέπει να απαντηθεί;

(γ) Το τρίτο σημείο έχει να κάνει με τον σχεσιακό χαρακτήρα της κλινικής προσέγγισης. Θα λέγαμε, μάλιστα, ότι στο πλαίσιο αυτής της μεθόδου, εκείνο που εξετάζεται δεν είναι ο άλλος ως αντικείμενο (θεραπευτικής φροντίδας ή έρευνας), αλλά η σχέση του με τον παρεμβαίνοντα μέσα στις συγκεκριμένες συνθήκες της παρέμβασης.

(δ) Είναι προφανές ότι το προηγούμενο σημείο οδηγεί σε μια διαφορετική αντίληψη των εννοιών της ουδετερότητας και της αντικειμενικότητας. Στο πλαίσιο της κλινικής μεθόδου, αυτό που προϋποτίθεται, προκειμένου να έχουν επιστημονικό κύρος τα αποτελέσματα που παράγονται, δεν εί-

ναι τόσο η εξασφάλιση της αντικειμενικότητας όσο η ανάλυση και ο έλεγχος της υποκειμενικότητας του παρεμβαίνοντα σε όλες τις φάσεις της θεραπευτικής ή της ερευνητικής διαδικασίας (ανάλυση της αντιμεταβίβασης).

(ε) Σύμφωνα με τα παραπάνω, το υπονοούμενο επιστημολογικό μοντέλο της κλινικής προσέγγισης, έτσι όπως την αντιλαμβάνεται η Revault d' Allonnes, εμπνέεται από εκείνο της ψυχανάλυσης.

(στ) Το τελευταίο σημείο αφορά στον επαναπροσδιορισμό της έννοιας του κοινωνικού.

Θα εξετάσουμε ένα προς ένα τα έξι αυτά σημεία, σε σχέση με την μη παρεμβατική ερευνητική συνέντευξη.

Σε ό,τι αφορά κατ' αρχήν τον παρεμβατικό ή όχι χαρακτήρα της, θα πρέπει να παρατηρήσουμε το εξής: το γεγονός ότι η συγκεκριμένη τεχνική βασίζεται στον κανόνα της μέγιστης δυνατής αποχής του ερευνητή από οποιαδήποτε επέμβαση στο επίπεδο των ομιλιακών επιλογών του ερωτώμενου, το γεγονός δηλαδή ότι ο ερευνητής αποφεύγει να επηρεάζει, έστω και κατά το ελάχιστο, το τι θα πει ο ερωτώμενος και το πώς θα το πει, έχει το παράδοξο εκ πρώτης όψεως αποτέλεσμα ότι η μη-παρεμβατική συνεντευξιακή διαδικασία, σε ένα άλλο επίπεδο, λειτουργεί παρεμβατικά.

Με άλλα λόγια, ο ερωτώμενος δεν βγαίνει συνήθως από μια συνέντευξη ο ίδιος ακριβώς όπως είχε μπει. Μπορεί να ελπίζει ο ερευνητής ότι από τη συνέντευξη συλλέγει τις πληροφορίες που του χρειάζονται, και στην καλύτερη περίπτωση αυτό πράγματι γίνεται, όμως αυτά που διαβιβάζονται από τον ερωτώμενο δεν είναι ανεπεξέργαστες πληροφορίες για τον εαυτό του, τις οποίες στη συνέχεια ο ερευνητής θα κληθεί να ερμηνεύσει. Ως ομιλούν υποκείμενο ο ερωτώμενος παράγει πρώτος απ' όλους ο ίδιος μια ερμηνεία για τη ζωή του, για τις εμπειρίες του, μέσα από την αφήγηση που κάνει. Η πληροφορία δηλαδή που εκφέρεται από τον ερωτώμενο περιλαμβάνει και μια μετα-πληροφορία. Και η πρώτη βέβαια ερμηνευτική ανασκευή της πρωτογενούς

πληροφορίας οφείλεται στο ίδιο το γεγονός ότι το υποκείμενο μιλά για να γίνει κατανοητό από κάποιον άλλο.

Η μη-παρεμβατική λοιπόν ερευνητική συνέντευξη αποτελεί το επικοινωνιακό πλαίσιο, μέσα στο οποίο το υποκείμενο καλείται να αναπλαισιώσει, να επαναπροσδιορίσει τα βιώματά του και να τα πει όπως το ίδιο τα θυμάται, τα κατανοεί και τα συνδέει μεταξύ τους, κάτι που, ως προς τα αποτελέσματα που μπορεί να έχει, παρουσιάζει αρκετές αναλογίες και ομοιότητες με την ψυχοθεραπευτική συνέντευξη.

Σε ό,τι αφορά το αίτημα, θα πρέπει να σημειωθεί ότι υπάρχει κατ' αρχήν μια βασική διαφορά ανάμεσα στην ερευνητική και τη θεραπευτική συνέντευξη, ως προς τη φύση και την κατεύθυνση του αιτήματος. Στην πρώτη, το αίτημα είναι ερευνητικό και απευθύνεται από τον ερευνητή στον ερωτώμενο. Ο πρώτος ζητάει να πληροφορηθεί κάτι από τον δεύτερο. Στη δεύτερη, το αίτημα είναι θεραπευτικό και απευθύνεται στον θεραπευτή από τον θεραπευόμενο. Όμως τα πράγματα δεν είναι τόσο απλά. Είναι δυνατόν, και συχνά αυτή είναι η περίπτωση, να υπάρχουν και στην ερευνητική συνέντευξη αιτήματα από την πλευρά των ερωτώμενων.

Και όταν το πλαίσιο της συνέντευξης δεν είναι πολύ πραγματοποιητικό, όπως θα πρέπει να συμβαίνει στη μη-παρεμβατική ερευνητική συνέντευξη, το πρωταρχικό αίτημα που διαφαίνεται στον ερωτώμενο είναι ένα αίτημα αμοιβαιότητας. Είναι το αίτημα του υποκειμένου που αντιστέκεται στην αντικειμενοποίηση του από την έρευνα και τον εκπρόσωπό της, τον ερευνητή, το υποκείμενο που ζητά κατανόηση και αναγνώριση, το υποκείμενο που ζητά να μάθει.

Δεν είναι λίγες οι φορές που, μετά από μια ερευνητική συνέντευξη, ο ερωτώμενος εκφράζει την επιθυμία να ενημερώνεται για την πορεία και τα αποτελέσματα της έρευνας. Και πόσες φορές δίνουμε τέτοιες υποσχέσεις, που δυστυχώς δεν τις τηρούμε...

Ο ερωτώμενος είναι όμως δυνατό να δια-

μορφώσει, αλλά και να ικανοποιήσει στο πλαίσιο μιας μη-παρεμβατικής ερευνητικής συνέντευξης και άλλα αιτήματα, ψυχοθεραπευτικής τάξεως.

Όπως ο Π., ένας χωρικός 52 ετών, σε μια έρευνα για τις αναπαραστάσεις του χρήματος στους αγρότες (Ναυρίδης, Αρχοντάκη, Δοξιάδης, 1989). Η συνέντευξη κράτησε δύομισυ ολόκληρες ώρες. Στη διάρκειά της, ο Π. αφηγήθηκε στον ερευνητή τη ζωή του, μιλώντας κυρίως για οικονομικές σχέσεις του με άλλους ανθρώπους — χρηματικές ή όχι — με τους γονείς και τα αδέρφια του, με τα πεθερικά του, με τη γυναίκα του και τις αδελφές της, με το γιο του και με τα εγγόνια του, με διάφορους συγχωριανούς του. Όταν τελείωσε η συνέντευξη, ο Π., καταφανώς συγκινημένος, ευχαρίστησε τον ερευνητή που του έδωσε την ευκαιρία να μιλήσει, όπως δεν είχε μιλήσει κατά τα λεγόμενά του με κανέναν άλλο μέχρι τότε. Από τη συνέντευξη αυτή, πέρα από το γεγονός ότι μπορέσαμε να συλλέξουμε ένα υλικό χρήσιμο για την έρευνά μας, σχηματίσαμε την εντύπωση ότι μ' αυτόν τον άνθρωπο, χωρίς να το θέλουμε, είχε γίνει και κάτι σαν ψυχοθεραπεία.

Και ερχόμαστε εδώ, στο τρίτο σημείο, αναφορικά με την κλινική προσέγγιση, στη σημασία δηλαδή της διαπροσωπικής σχέσης. Θα λέγαμε λοιπόν ότι η ερευνητική συνέντευξη, όπως και η ψυχοθεραπεία, είναι μια διεργασία που δημιουργείται από την αλληλεπίδραση δύο συμμετεχόντων. Όπως και στη θεραπεία (Modell, 1988) η αλληλεπίδραση αυτή συναρθρώνει για τον καθένα από τους συμμετέχοντες τρία διαφορετικά επίπεδα πραγματικότητας: την καθημερινή πραγματικότητα, το συνεντευσιακό πλαίσιο και τα μεταβιβαστικά ρεύματα. Ο όρος πλαίσιο δεν έχει εδώ την χωροταξική έννοια του *setting*, αλλά την ευρύτερη εκείνη έννοια που του δίνει ο Bleger (1967), ενός θεσμού² δηλαδή, μέσα στα

όρια του οποίου παράγονται «συμπεριφορές».

Το συνεντευσιακό πλαίσιο διασχίζεται από μεταβιβαστικά ρεύματα και μεσολαβεί την καθημερινότητα του ερωτωμένου (αλλά και του ερευνητή). Η πρόσβαση σ' αυτή την καθημερινότητα, την καθημερινότητα του ερωτωμένου, που είναι και το ζητούμενο της έρευνας, δεν είναι άμεση, αλλά γίνεται διά μέσου του πλαισίου. Όπως στο θέατρο, όπου η σκηνική πραγματικότητα μεσολαβεί την καθημερινή πραγματικότητα των ηθοποιών και των θεατών. Μέσα από το πρόσχημα των ρόλων, αυτή η πραγματικότητα είναι που παίζεται εκεί με τη μορφή μιας πιθανής μεταφοράς της.

Η επικοινωνία μέσα στο συνεντευσιακό πλαίσιο είναι πολυεπίπεδη και εξαιρετικά σύνθετη. Η σύγχρονη θεωρία της επικοινωνίας μάς έχει δείξει (Bateson, Watzlawick κ.ά.) ότι δύο ή περισσότερα άτομα που επικοινωνούν μεταξύ τους δεν ανταλλάσσουν μόνο εμφανείς πληροφορίες, αλλά ότι υπάρχει πάντα και ένα μετα-επικοινωνιακό επίπεδο, στο οποίο διαβιβάζονται ταυτόχρονα πληροφορίες που αφορούν την ίδια τη σχέση των επικοινωνούντων.

Αξίζει να αναφερθεί εδώ ένα άλλο παράδειγμα από την ίδια έρευνα, για τις αναπαραστάσεις του χρήματος στους αγρότες. Ο ερωτώμενος, ένας άνδρας 43 ετών, μιλάει για καταναλωτικές πρακτικές. Κάποια στιγμή ο συνεντευκτής παρεμβαίνει και τον ρωτάει ως εξής: «Αν επιτρέπεται, ποιος είναι αυτός που αποφασίζει συνήθως για τα έξοδα του σπιτιού; Ας πούμε έχετε...». Ο ερωτώμενος τον διακόπτει και απαντά: «Όλοι. Το οικονομικό το ξέρει και η γυναίκα όπως και εγώ. Αν βγαίνουμε οικονομικά, πάμε. Αν δεν βγαίνουμε, δεν πάμε. Τρώμε και ψωμοτύρι που λέει ο λόγος». Σταματάει για λίγο και συνεχίζει: «Για πες μου, εσύ... Πού σπουδάζεις εσύ;»

Σ' ένα πρώτο επίπεδο, ο ένας από τους δύο συνομιλητές φαίνεται να ζητάει μια

2. Με την έννοια της θεσμοποιημένης επικοινωνιακής κατάστασης.

συγκεκριμένη πληροφορία και ο άλλος να τη δίνει. Σ' ένα δεύτερο όμως επίπεδο, ο τρόπος που τίθεται η ερώτηση και η σημασία που θα πρέπει να έχει για τον ερωτώμενο προκαλεί από την πλευρά του μια συνοδευτική αντίδραση του τύπου: «Και ποιος είσαι εσύ που μπορείς να με ρωτάς τέτοια πράγματα;»

Είναι ενδιαφέρον ότι από την πρώτη της κιόλας εμφάνιση, η μη-παρεμβατική ερευνητική συνέντευξη φέρνει μαζί της στο προσκήνιο και τη σημασία του πλαισίου. Και πράγματι, οι Roethlisberger και Dickson (1943), οι πρώτοι δηλαδή που αναφέρονται θεωρητικά σ' αυτή τη μέθοδο, είχαν πάρει μέρος στις περιφημες έρευνες του Elton Mayo, που πραγματοποιήθηκαν στη διάρκεια της δεκαετίας του '30 στην *Western Electric Company του Chicago*, στις οποίες και κατά κύριο λόγο παραπέμπουν. Οι έρευνες του Mayo στη *Western Electric*, όπως είναι γνωστό, αποτελούν ορόσημο στην κοινωνική ψυχολογία της εργασίας και των οργανισμών, γιατί, παρ' όλο που άρχισαν με στόχο τον έλεγχο ορισμένων υποθέσεων συναφών με την επικρατούσα εκείνη την εποχή ψυχοφυσιολογία της εργασίας, στη διάρκειά τους αποκαλύφθηκε εντελώς απροσδόκητα η σημασία του ανθρώπινου παράγοντα και των διαπροσωπικών σχέσεων. Οι ερευνητές είχαν απομονώσει ένα τμήμα συναρμομοτήτων του εργοστασίου και ήθελαν να μελετήσουν αν μεταβάλλεται η απόδοση των εργαζομένων, όταν μεταβάλλονται οι συνθήκες εργασίες (λ.χ. ο φωτισμός, τα παρεμβαλλόμενα διαλείμματα ή άλλες παράμετροι). Στη διάρκεια της εμπειρίας, οι ερευνητές συνομιλούσαν με τους εργαζομένους σχετικά με το πώς αισθάνονται κ.λπ. Αυτό που τελικά διαπίστωσαν ήταν ότι καμιά από τις μεταβολές δεν φαινόταν να επηρεάζει το εργασιακό αποτέλεσμα, ενώ, αντίθετα, η παραγωγικότητα των εργαζομένων βελτιωνόταν, οποιαδήποτε αλλαγή στις συνθήκες εργασίας και αν είχε προηγηθεί, πράγμα που συνέβαινε χάρη στα μη-αναμενόμενα αποτελέσματα που είχε, σε ένα μετα-επικοινωνιακό επίπεδο, το ίδιο το ερευ-

νητικό πλαίσιο πάνω στο πλαίσιο της εργασιακής πραγματικότητας των εργατών.

Θα πρέπει εδώ να παρατηρήσουμε ότι, ενώ στην πειραματική κοινωνική ψυχολογία το πειραματικό πλαίσιο διατηρείται σταθερό, όπως σταθερές διατηρούνται και οι συνθήκες του κάθε πειράματος, στην κλινική προσέγγιση και κατ' επέκταση στην κλινική κοινωνική ψυχολογία, αυτό δεν είναι απαραίτητο. Από τη στιγμή που και αυτό το ίδιο προβληματοποιείται, το πλαίσιο είναι δυνατό να υποστεί μετακινήσεις και μεταβολές, για τις ανάγκες πάντοτε της έρευνας, προσαρμοζόμενο στις εκάστοτε συνθήκες. Αυτό συμβαίνει γιατί στην κλινική προσέγγιση η κάθε περίπτωση, είτε αυτή είναι ένα άτομο είτε μια ομάδα, ένας οργανισμός ή μια κοινότητα, έχει κατά πρώτο λόγο ενδιαφέρον αυτή καθ' εαυτή. Εκείνο που προέχει είναι να αντιληφθούμε τι ακριβώς συμβαίνει. Η εννοιολογική γενίκευση μπορεί να έρθει αργότερα, συγκρίνοντας μεταξύ τους περισσότερες ανάλογες περιπτώσεις. Αυτό δεν σημαίνει ότι και στην κλινική ψυχοκοινωνιολογική έρευνα δεν είναι απαραίτητο να υπάρχουν σαφώς οριοθετημένα εμπειρικά πλαίσια με συγκεκριμένους κανόνες, αλλά ότι η άκαμπτη, ψυχαναγκαστική προσκόλληση του ερευνητή σ' αυτούς τους κανόνες, μπορεί, στο όνομα μιας αμφιλεγόμενης επιστημονικής εγκυρότητας, να του στερήσει την πρόσβαση σε πληροφορίες ουσιαστικού ενδιαφέροντος για τη δουλειά του. Πράγματι, και αυτό είναι γνωστό στην ανθρωπολογική έρευνα, πολλές φορές είναι δυνατόν να έχουν μεγάλη σημασία (με την έννοια ότι είναι φορείς νοήματος) όλα εκείνα που συμβαίνουν εκτός πλαισίου, λ.χ. πριν ή μετά από μια συνέντευξη, όπως επίσης μπορεί να έχουν μεγάλη σημασία οι διάφορες παρεκκλίσεις των υποκειμένων από τους κανόνες του εμπειρικού πλαισίου.

Εάν στη θεραπεία το πλαίσιο οφείλει να εγγυάται την ψυχική ασφάλεια του θεραπευομένου (Modell, 1988), η υπερβολική δυσκαμψία του συνεντευξιακού πλαισίου στην έρευνα κινδυνεύει να εξυπηρετεί πε-

ρισσότερο την ασφάλεια του ερευνητή (Dèvereux, 1980) παρά τις ανάγκες της έρευνας αυτής καθ' εαυτήν.

Το ό,τι αποδίδουμε σ' αυτά που συμβαίνουν μέσα στο (αλλά μερικές φορές και έξω από το) συνεντευξιακό πλαίσιο την ίδια σημασία που αποδίδουμε σ' αυτά που λέγονται, μας παραπέμπει στο επιστημολογικό μοντέλο της ψυχανάλυσης και ιδιαίτερα στις σχέσεις ανάμεσα στην ανάμνηση και την επανάληψη στο πλαίσιο της θεραπείας. Η ψυχανάλυση εννοείται εδώ ως ευρετική μέθοδος που εξυπηρετεί την αποκάλυψη ενός απωθημένου υλικού από το υποκείμενο, μέσα από την ανάλυση των αντιστάσεων και της μεταβίβασης. Η μεταφορά αυτού του μοντέλου σε καταστάσεις άλλες από αυτήν της θεραπείας επιβάλλει, κατά τον Giami (1986), ένα διπλό προβληματισμό:

(α) Αφ' ενός, σε ό,τι αφορά τις διεργασίες που γίνονται σε ένα μη-ψυχαναλυτικό πλαίσιο, και

(β) Αφ' ετέρου, σε ό,τι αφορά τη θέση και το περιεχόμενο αυτού του απωθημένου υλικού, που δεν είναι της τάξεως του παιδικού και του σεξουαλικού, αλλά και τις διαδικασίες ανάκλησης και ανάλυσης αυτών των απωθήσεων.

Η κλινική, τέλος, προσέγγιση προϋποθέτει, όπως είπαμε, κατά την Revault d' Allonnes, και μια διερώτηση σχετικά με την έννοια του κοινωνικού, που την επιβάλλει η διαφορετική ψυχοκοινωνική υφή των εκάστοτε αντικειμένων της. Το κοινωνικό για τον κοινωνιολόγο, τον ψυχαναλυτή, τον ψυχοκοινωνιολόγο, τον κλινικό ψυχολόγο, αντιπροσωπεύει αντίστοιχες διαφορετικές πραγματικότητες. Και ασφαλώς όταν ο Freud έλεγε ότι η ψυχανάλυση είναι μια κοινωνική ψυχολογία, δεν αντι-

λαμβάνόταν το κοινωνικό ως διυποκειμενική εξωτερική πραγματικότητα, αλλά ως ενδοψυχική αναπαράσταση, ως ψυχική πραγματικότητα. Μέσα λοιπόν στην ποιικιλία των δυνατών εφαρμογών της κλινικής προσέγγισης, σε ποιο επίπεδο του κοινωνικού (αλλά και του ψυχικού) θα πρέπει να προσδιορίζεται κάθε φορά το αντικείμενο που μελετάται;

Είναι γνωστό ότι ο όρος «μη-παρεμβατική», συνδεδεμένος και με μια συγκεκριμένη στάση του συνεντευκτή, οφείλεται στον Rogers (1945). Στο σύντομο αυτό κείμενό του, ο Rogers λέει ότι η «μη-παρεμβατική ερευνητική συνέντευξη», βασισμένη στην έννοια της «καλοπροαίρετης ουδετερότητας» του ερευνητή, μπορεί να εμπνέεται από τη «Συμβουλευτική» θεραπευτική συνέντευξη.

Όπως όμως παρατηρεί ο Gouldner (1970), η συλλογή πληροφοριών δεν αποτελεί απλώς ένα τεχνικό ζήτημα, στο μέτρο που κάθε μεθοδολογία υπονοεί και μια συγκεκριμένη αντίληψη για την κοινωνία, για τον ερευνητή και για τη σχέση ανάμεσα σ' αυτά τα δύο. Και από αυτή την άποψη, όπως παρατηρεί η Goutman (1985), η ουδετερότητα του συνεντευκτή είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ουδετερότητα ενός συγκεκριμένου κοινωνικού λόγου, ως κοινωνιολογικού πια αντικειμένου. Το θέμα, δηλαδή, δεν είναι μόνο να ξέρει κανείς να ακούει ή να παρατηρεί, ούτε να ξέρει τι είναι ακριβώς αυτό που ακούει, να έχει προηγηθεί, δηλαδή, η θεωρητική κατασκευή του αντικειμένου της παρατήρησης, αλλά και να προβληματίζεται κάθε φορά σχετικά με την κοινωνική χρήση αυτής της ίδιας της συνεντευξιακής κατάστασης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Assouly-Piquet C. Le retournement du sujet et de l' objet. In Recherche clinique - Clinique de

la recherche, *Bulletin de Psychologie*, 1986, XXXIX, 377.

- Berger P., Luckmann T. *The social construction of reality. A treatise in the sociology of knowledge*. London.
- Blanchet A. et. al. *L'entretien dans les sciences sociales*. Paris, Dunod, 1985.
- Blanchet A., Ghiglione R., Massonnat J. et Trognon A. *Les techniques d'enquête en sciences sociales*. Paris, Dunod, 1987.
- Bleger J. (1967). *Psychanalyse du cadre psychanalytique*. In *Crise, rupture et dépassement*. Paris, Dunod, 1979.
- Devereux G. *De l'angoisse à la méthode dans les sciences du comportement*. tr. fr., Paris, Flammarion, 1980.
- Ferrarotti F. Some reflexions on the rediscovery of the qualitative in sociology. Ανέκδοτη ανακοίνωση στο XII Παγκόσμιο Συνέδριο Κοινωνιολογίας, Μαδρίτη, Ιούλιος 1990.
- de Gaulejac V. Pour une sociologie clinique: recherche sur la névrose de classe. In Recherche clinique - Clinique de la recherche. *Bulletin de Psychologie*. 1986, XXXIX, 377.
- Ghiglione R., Matalon B. et Bacri N. *Textes et entretiens: une méthode d'analyse des contenus*. Université de Paris VIII, 1983.
- Giami A. La prise en compte du cadre et des processus dans un dispositif de recherche. *Bulletin de Psychologie*, 1986, XXXIX, 377.
- Gotman A. *La neutralité vue sous l'angle de l'E.N.D.R.* In Blanchet et. al., 1985, op. cit.
- Gouldner A.W. *The coming crisis of western sociology*. New York, Basic Books, 1970.
- Grawitz M. *Méthodes des sciences sociales*. Paris, Dalloz, 1981.
- Herzlich C. La représentation sociale. In Moscovici S. *Introduction à la psychologie sociale*. Tome I, Paris, Larousse, 1972.
- Hymes O.H. The ethnography of speaking. In Fishman S.A. (Ed.) *Readings in the sociology of language*. Paris, Mouton, 1968.
- Jodelet D. Représentation sociale: phénomènes, concepts et théories. In Moscovici S. (Dir.). *Psychologie sociale*. Paris, P.U.F., 1984.
- Modell A.M. On the protection and safety of the therapeutic setting. In Rothstein A. (Ed.), *How does treatment help?* International Universities Press, Madison, Connecticut, 1988.
- Ναυρίδης Κλ. Υποκείμενα και αντικείμενα της εμπειρικής έρευνας. *Ψυχολογικά Θέματα*, 1988, 1, 2, 23-29.
- Ναυρίδης Κλ., Αρχοντάκη Ζ. και Δοξιάδης Κ. *Κοινωνική αλλαγή και σχέσεις με το χρήμα στον αγροτικό χώρο: Η περίπτωση μιας κοινότητας στην Ήπειρο*. Αθήνα, Μορφωτικό Ινστιτούτο Α.Τ.Ε., 1989.
- Rebach H.M. and Bruhn J.G. *Handbook of clinical sociology*. Plenum Publishing Corp., N.Y., 1991.
- Revault d' Allonnes et. al. *La démarche clinique en sciences humaines*. Paris, Dunod, 1989.
- Roethlisberger F.J. and Dickson W.J. Management and the worker. *An account of a research program conducted by the Western Electric Company*. Hawthorne Works, Chicago, Cambridge, Massachussets, Harvard University Press, 1943.
- Rogers C.R. The non directive method as a technique for social research. *American Journal of Sociology*, 1945, 50-4.
- Social/Psychique: Articulations. *Psychologie Clinique*, Paris, Editions Klincksieck, 1990, No 3.
- Watzlawick P., Beavin J.H. and Jackson D.D. *Une logique de la communication*. Paris, Seuil, 1972.